

KRITISK REVY OVER ARBEJDER- NES BOLIGER

Af Jan Dahl

Socialdemokraterne og de kultur-radikale diskuterede i mellem-krigstiden, hvordan arbejderklassen skulle bo. Artiklen behandler debatten og udviklingen i Socialdemokratiets syn på arkitektur op gennem århundredet, og hvilke boliger arbejderne valgte at bo i.

I 1926 udkom det første nummer af arkitekturbladet *Kritisk Revy*.

I *Social-Demokratiets* anmeldelse kunne man læse, at det blev udgivet af ”Dødbidere og Slapsvanse”.¹ Det sad *Kritisk Revy* ikke overhørig, men indledte et massivt angreb på Socialdemokratiets syn på arbejderklassens arkitektur- og boform. Både *Kritisk Revy* og Socialdemokratiet talte arbejderens sag, men der var ikke enighed om, hvordan de skulle bo.

Denne artikels første del handler om uenigheden mellem *Kritisk Revy* og Socialdemokratiet, samt hvad årsagerne var til den. Den anden del omhandler den udvikling, der dels skete med Socialdemokratiets overordnede syn på arkitekturen og dels med arbejderklassens måde at bo på.²

Det første nummer af *Kritisk Revy* blev udgivet af 5 arkitekter, hvoraf de 4 har en fremtrædende plads i arkitekturhistorien: Poul Henningsen, Thorkild Henningsen, Edvard Heiberg og Ivar Bentsen. *Kritisk Revy* udviklede sig efter få numre til at behandle andre områder af kulturlivet, og folk som Hans Kirk og Otto Gelsted blev en del af bladets inderkreds.

En fællesnævner for *Kritisk Revys* skribenter var, at de tilhørte tidens venstreorienterede frisindede intellektuelle elite, og at de tog det seriøst, at bladet var kritisk. Da Gelsted anmeldte Gyldendals tidsskrift *Frem*, som forlaget selv kaldte for et folkeoplysende blad, havde han ved læsningen ”Indtryk af at se ind i en Idiots Hjerne” og mente at, bladets redaktion tumlede ”rundt med en Uvidenhed ved Haanden og en Brandspand af Dumhed paa Hovedet.”³

Kritisk Revy var personligt forfølgende, og det var især folk, som i bladets øjne repræsenterede konservatismen, det reaktionære og bagstræveriske, der fik ”en regulær Lussing hver 3die Maaned”, som en avis dengang skrev.⁴ En af de mindre frisindede var ”Kustoden ved Berlingske Tidendes moralske Voxkabinet, Julius Magnussen”,⁵ men det var datidens store og anerkendte arkitekter og teoretikere som Thorvald Jørgensen, Kay Fisker,

Redaktionsmøde i Kritisk Revy i PHs spisesstue i Sundvænget. Kilde: Leif Leer Sørensen: Edvard Heiberg og dansk funktionalisme. S 93. 2000.

Aage Rafn og Vilhelm Wanscher, der måtte tage imod flest lussinger.⁶

Allerede i de første 3 numre havde bladet kritiseret Wanscher i et omfang, så der under indholdsfortegnelsen til nr. 4 stod: "Personlige Overfald i Almindelighed Side: 3, 4, 5, 10, 11, 16, 24, 54, 59, 63-72." Efterfulgt af: "Overfald på Wanscher kun Side: 72".⁷ Da bladet gik ind efter sit 11. nummer i 1928, mente B.T. da også, at Wanscher ville blive glad, fordi han ikke længere skulle gemme sig under dynen, hver gang *Kritisk Revy* kom på gaden.⁸

Wanscher var en af Danmarks største kendere og tilhængere af nyklassicismen, der var den herskende arkitekturform da *Kritisk Revy* udkom i 1926.

Nyklassicismen i Danmark

Nyklassicismen, der brød igennem omkring 1. verdenskrig, efterfulgte historicismen, som var en eklektisk reproduktion af elementer fra alle Europas historiske stilarter. Historicismen var en kulissearkitektur, hvor man byggede udefra og indefter, og med grandios ornamenterik og egenartede udformninger af facader signalerede individualisme samt en vis magt og position i samfundet. Specielt i statslige institutioner og hos borgerskabet gennemførtes denne bombastiske stilcombination. Victorianske prestigebyggerier som Meldahls marmorkirke og hans monumentale beboelsesejendomme er udtryk for retningen.

Nyklassicismen var delvis en afstandtagen fra historicismen, idet man praktiserede mere

regularitet, formklarhed, harmoni og symmetri, men som navnet understreger var nyklassicismen også en stilefterligning. Man søgte tilbage til antikken og klassicismen og var bundet af visse akademiske æstetiske dogmer. Det var hverken det monumentale eller den autoritet, man kommunikerede til omverdenen, nyklassicismen tog afstand fra.⁹ Dette ses fx i det nye Christiansborg fra 1918 af Thorvald Jørgensen og i Københavns politigård fra 1924 af Rafn og Kampmann.¹⁰ Bl.a. har Tobias Faber kaldt Politigården for et formalistisk magtsymbol.¹¹

Wanscher, der beskrev og anmeldte tidens nye byggerier, formulerede flittigt kravene til storladne bygninger, hvilke han altid omtalte med henrykkelse. Således også da han vurderede Politigården. Den rostes for sin fylde og æstetiske virkemidler, og Wanscher mente, at tidens "Fordybelse i Barokkens og Klassicismens Monumentalkunst her har ført til et Resultat som vi maa være stolte af." Imidlertid nævnte han selv sit ukendskab til bygningens indvendige del,¹² hvilket er et godt billede på at det ydre, det æstetiske og sanselige frem for det indre, det anvendelige og praktiske blev prioriteret højest.

Funktionalismen i Europa

Da *Kritisk Revy* blev stiftet, var nyklassicismen på retræte i store dele af Europa. Det gamle formvokabular skulle afskaffes til fordel for funktionalismen. Dekorationer og pynt skulle erstattes af brugbarhed og rene flader. Funktionsanalyser, standardisering, typisering og masseproduktion baseret på tidens tekniske og materielle innovationer samt en økonomisk rationel filosofi skulle bane vejen for en billigere antiindividualistisk og mere tidssvarende arkitektur.¹³

Funktionalismen er ofte blevet forbundet med ønsket om det klasseløse samfund,¹⁴ og flere af retningens europæiske pionerer bekendte sig til politiske bevægelser, der ville radikale samfundsændringer.¹⁵ Det var næppe den primære drivkraft hos alle, men i forskningen har der altid været konsensus om, at der lå en social indignation bag ismen, og at

den overordnede tanke var, at arbejderklassens boligforhold skulle højnes.¹⁶

For mange funktionalister var stilen med de rene flader et forsøg på at lave en anti-stil, der, modsat historicismen og nyklassicismen, var anti-kommunikerende. Når alle boede således, ville ingen (kunne) signalere magt via en bestemt stil, og sammen med alles lige adgang til livets konkrete elementære goder ville anti-stilen skabe det retfærdige samfund. For at få arbejderne til at flytte ind i disse uprangende huse skulle borgerskabet også bo således. Teorien bag var den såkaldte "nedsivningsteori", hvor samfundets normer bliver udbredt ovenfra og nedefter.¹⁷

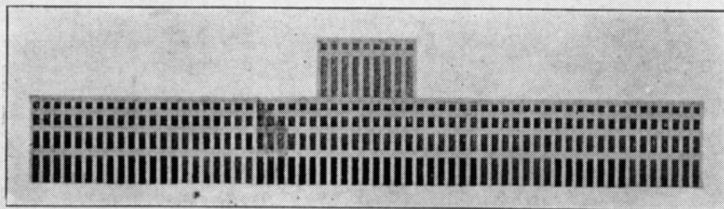
For andre af de funktionalistiske arkitekter var stilen tænkt som et ønske om at signalere arbejderklassens selvstændighed. Husene skulle ikke være anti-kommunikerende i kraft af deres anti-stil, men netop signalere arbejderne egen stilretning. Funktionalismen skulle være udtryk for arbejderne egen bo- og kulturform. Vejen var ikke efterligning, men pædagogisk opdragelse og oplysning.¹⁸

Mange steder i Europa sympatiserede de fremstormende arbejderpartier med arkitekturformen, og i lande som Tyskland, Holland og Sverige, hvor Socialdemokratiet stod stærkt, blev funktionalismen således også praktiseret i kooperative boligforeninger og statsrelaterede arbejderboliger.¹⁹ I Holland stiftedes i 1918 en kunstteoretisk retning kaldet "De Stijl", hvor Piet Mondrians kubistiske geometriske malerier bestående af horisontale og vertikale lige linier nok er de kendteste udtryk for retningen.²⁰ Som titlen skreg ville "De Stijl" netop en bestemt stil, og med det hollandske Socialdemokrati i ryggen byggede arkitekter tilknyttet bevægelsen i 1920'erne en række deciderede arbejderhuse, der i udpræget grad havde rent kubiske former.²¹ I Danmark så det anderledes ud.

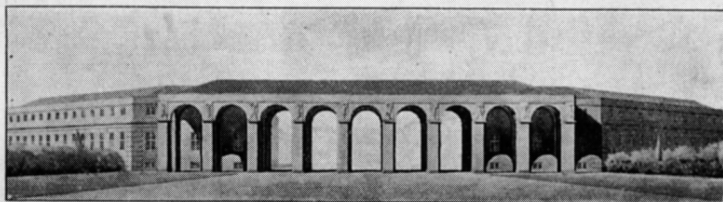
Det danske Socialdemokratis foretrukne arkitekturform

Da de københavnske volde var blevet sprængt i 1850'erne, på grund af urbanisering, var der

SELVKRITISK BILLEDREVY

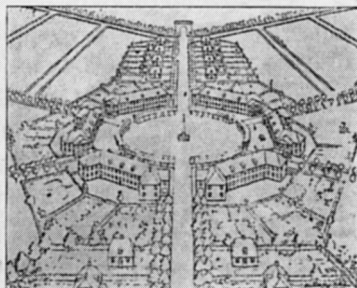
Ivar Bentsen: Filharmoniprojektet.
Hvem er Fader til de lange, tomme Facader?

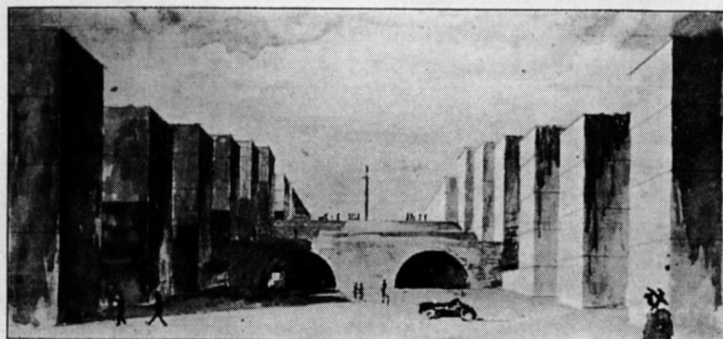
Thorkild Henningsen: Indgang til Fælledparken.
Hvem er det, der taler om „Maskekunst“?

Poul Henningsen: Pavillon.
Menneskelig Kunst?

Peter Nielsen: Bebyggelsesplan i Glostrup.
Hvor er den nøgterne Tekniker?

Edvard Heiberg: Bergens Genrejsning.
Det konstruktive? det sociale? det hensigtsmæssige?

Side fra Kritisk Revy – nr. 3, december 1926. Kritisk Revy udkom fra juli 1926 til dec 1928. Redaktionen bestod af tidens mest fremtrædende arkitekter og andre kulturradikale. Tidsskriftet beskæftigede sig med arkitektur og bygningskunst, men også med kunst, litteratur, musik, filosofi, naturfredning, pornografi og meget andet.

blevet bygget mange tætliggende store arbejderkarréer uden lys, luft og ordentlige sanitære forhold. Arbejderbevægelsens oprettelse af kooperative byggeforeninger med "Arbejdernes Andels-Boligforening" (AAB) fra 1912 i spidsen, samt en statsboligfond 10 år senere, hjalp både på boligmangel og lejlighedernes standard. Også i disse arbejderkarréer var stilen nyklassicistisk, hvilket Kay Fiskers Hornbækhus fra 1923 er et ofte anvendt eksempel på.²² Også kommuneskoler, råduse og andre offentlige byggerier i socialdemokratisk ledede kommuner blev i denne periode bygget i "palæstil".²³

Kritisk Revys foretrukne arkitektur- og boform

Kritisk Revy lagde sig i den europæiske funktionalistiske slipstrøm, og når bladet kritiserede nyklassicisternes facadementalitet og generelle maskering af bygningernes indhold, blev mange konkrete bygninger brugt som eksempler. I det første nummer skrev Thorkild Henningsen, at palæ-arkitekturen terroriserede hele byen, og han illustrerede det bl.a. ved 2 billeder af typiske nyklassicistiske beboelsesejendomme. Under det ene billede stod: "Her bor Lloyd George ikke, men Overportør Petersen", mens det andet viste en symmetrisk facade, hvor opgangens trappe dækkede for vinduet, så trappen tog alt lyset, og så man ikke kunne se ud af vinduet.²⁴ Heiberg tog sig af den monumentale arkitektur i Københavns nye kommuneskoler, mens byens overpyntede rådhus også var et af bladets ofre.²⁵

Det var ikke kun arkitekternes facader, der var en torn i øjet på *Kritisk Revy*, men også overportør Petersens måde at indrette sit hjem på. Bladet beskrev et typisk arbejderhjem som et forsøg på, at "opnaa den højeste Monumentalitet for de færreste Penge." Kirk skrev, at arbejderne samlede "Krummerne fra Borgerskabets Bord", løb "i hælne paa Bourgeoisiet" og pyntede deres hjem efter devisen: "jo mere Ragelse fra Borgerskabets Marskandiserbutik, des bedre." Heiberg kaldte det småborgerligt at have en såkaldt "stadsstue" i en lille lejlighed og

ville væk fra "den nuværende Bastardkultur." Man skulle ikke lade sig diktere af bladet *Vore Damer*, der var borgerskabets kvinders hoforgan, men derimod "se friskt og oprindeligt paa Tingene: at en Stol er til at sidde i, og en Lampe til at give Lys". Også PH var inde på indretning og indbo og beskrev, hvordan arbejderne gerne ville bo i "uhygiejniske Plyssemøbler" og som "de dannede Kredse."²⁶

De hygiejniske stole og de enklere lamper skulle ikke stå i de nyklassicistiske karréer, men i *Kritisk Revys* foretrukne boform: rækkehuse. De opfyldte de overordnede funktionalistiske krav og skulle ligge uden for byerne, hvor der var "Lys, Luft og Skønhed."²⁷

Socialdemokratiets kulturpolitik

Kulturpolitik var ikke noget der fyldte meget i Socialdemokratiet.²⁸ Enkelte på partiets venstrefløj, der hovedsageligt var den mere teoretisk indstillede intellektuelle del,²⁹ talte for, at arbejderne skulle have en selvstændig kultur, der var forskellig fra borgerskabets.³⁰ Herbert Iversen havde allerede i 1913 prædikeret dette, mens Julius Bomholt var en af de få fortalere i 1920'erne.³¹ Socialdemokratiets stærkeste kræfter lagde imidlertid en anden mere eller mindre officiel linie. De ville ikke erstatte borgerskabets æstetisk-victorianske kultur, men netop efterligne den.³² En linie næsten alle partisoldater fulgte.

Samme år som *Kritisk Revy* blev udgivet for første gang, blev Hartvig Frisch valgt til folketinget.

Frisch var en af de få intellektuelle i partiet, og han blev hurtig udpeget til at være dets spydspids mod *Kritisk Revy*. Det kan næppe have været hans politiske ønskeposition, idet han var initiativtager til tidsskriftet *Clarté*, der også så dagens lys i 1926.³³ Det havde nogenlunde samme holdning til kulturen som *Kritisk Revy*³⁴ og blev kaldt for et "misfoster" i *Social-Demokraten* og en "Taagesamling" og "aandeligt Labskovs" af partisekretær Alsing Andersen.³⁵

Da Gelsted anmeldte *Frem* nævnte han, at også Frisch havde kritiseret bladet. Frisch var

ikke at sammenligne med en idiots hjerne, og i en artikel i *Kritisk Revy* stod, at dets kritik af bl.a. *Frem* var ment med dødelig udgang, men at "Kritikken mod Socialdemokratiet er ment helbredende".³⁶

Det var en intellektuel Frisch, der kunne helbredes, men i sin debat med *Kritisk Revy* fulgte også han partidisciplinen.

Debat

PH skrev i *Kritisk Revy* om Socialdemokratiet, at "Det er som om man mener, at Vejen til en selvstændig Arbejderkultur skal presses igennem Efterabelsen af Bourgeoisiets Kultur." Umiddelbart efter kom PH ind på en foredragsaften i Studenteramfundet, hvor Frisch havde sagt, at "Arbejderne kunde have Ret til at føle sig saarede, naar Poul Henningsen udslyngede en Sentens som, at et Arbejderhus ikke skal se ud, som det er bygget for Lloyd George. Det kan lyde nedsættende."³⁷ Frisch fulgte her op på *Social-Demokratens* negative anmeldelse af *Kritisk Revy* nr. 1, hvori slapsvansene og dødbidderne var blevet spurgt om, "Hvorfor Overportør Petersen paa Genforeningspladsen ikke maa bo i et Hus der svagt minder om Downing Street". Stregerne var trukket op. Frisch mente, at det var i orden, at arbejderne boede, eller forsøgte at bo, ligesom borgerskabet, mens PH betragtede det som den direkte vej til, at arbejderne blev småborgere uden blik for og ønske om en selvstændig arbejderkultur.

Kritisk Revy bombarderede derefter Socialdemokratiet med kritik af dets manglende vilje til den selvstændige arbejderkultur. I en af de få artikler der var underskrevet "*Kritisk Revy*", var det partiavisen, der ved at "fodre hele den Københavnske Arbejderstand med Borgerskabets aandelige affald", var skyld i, at arbejderen "henslæber sit Liv i aandeligt Mørke". Men *Kritisk Revy* søgte forsoningen og spurgte direkte partiet, om det ville "være med til at rejse den ny Arbejderkultur, som skal bære samfundet?"³⁸

Der skulle ske en mentalitetsændring hos Socialdemokratiet og derved hos dets vælge-

re, men det så sort ud med forsoningen og helbredelsen. Om det skolebyggeri Heiberg kritiserede, har Niels Ole Finnemann i sin bog fra 1985 om Socialdemokratiets idéhistorie skrevet, at partiets paladsarkitektur og herregårdsstil "passede fortrinligt til forestillingen om at forbinde oplysning med viljen til magt." I en aforisme i *Kritisk Revy* stod: "Med magten følger pligten til kultur."³⁹ *Kritisk Revy* mente, at partiet netop skulle have en anden kultur, mens Socialdemokratiet så borgerskabets kultur som en måde at signalere magt på, hvorfor de efterlignede den.

Kritisk Revy repræsenterede i sin kritik af Socialdemokratiet den gren af funktionalismen, der stod for, at funktionalismen skulle være arbejderens boligform – og ikke andres. De funktionalistiske rækkehuse var arkitekturens bidrag til en selvstændig arbejderkultur og skulle være synligt forskellige fra borgerskabets nyklassicistiske villaer og herskabslejligheder.

I sin kritik af Socialdemokratiet var *Kritisk Revy* meget ensidig: Partiet ønskede ikke en selvstændig arbejderkultur og gjorde arbejderen til småborger ved at efterligne borgerskabets boliger. Imidlertid viser en anden løbende debat mellem Frisch og *Kritisk Revy* at bladets måde at agere vejviser på, for at få arbejderne ud til rækkehusene og derved skabe en selvstændig arbejderboform, var paradoksalt og spændte ben for sig selv.

I samme nummer som *Kritisk Revy* direkte stillede Socialdemokratiet spørgsmålet, om hvorvidt det ville være med til at skabe en selvstændig arbejderkultur, var der et forord, Frisch hæftede sig ved. Forordet indledtes med en direkte henvendelse til læseren: "De tilhører Bourgeoisiet". Men det var ikke det borgerskab, der "betyder en herskende Klasse, som misbruger sin Magt, udsuger andre Samfundslag for selv at leve i Vellevned", men det borgerskab der "er sat paa de ledende Pladser, [og] søger at udfylde dem ved et dygtigt Samfundsnyttigt arbejde og et godt Eksempel." Det var ikke "Gullasch-Folk", men den del af det øverste samfundslag der ville "leve diskret, køre i et diskret Bilmærke, ikke paatrænge sig

Offentlighedens Opmærksomhed.” Disse folk skulle gå forrest “i Kampen mod de imaginære Goder, mod den honette Ambition.” og “foregaa Befolkningen med et godt Eksempel og foretrække de reelle Værdier frem for de imaginære ved ikke at omgive sig med Ting, der blot er fine, men med Ting der duer”.

En måned efter kommenterede Frisch forordet i en kronik i partiavisen. Han forstod ikke, hvad arbejderen skulle bruge dette slægtskab til og så det som et tegn på, at “Forliget med Bourgeoisiet er i Luften” og mente, at *Kritisk Revy* var “oprørsk paa de ufarlige Punkter.”⁴⁰

PH svarede, at det var Frisch, der var ufarlig, idet han både accepterede, at arbejderne efterlignede gullaschfolkenes stil og kritiserede det samme i *Social-Demokraten*. *Kritisk Revy* prøvede “at opdrage paa den Del af Bourgeoisiet, som Læser *Kritisk Revy*. Denne Del er en anden end den af Frisch skildrede Pengesæks- og Luksus-Slavekaste.” Hvis Frisch skulle ændre noget, skulle kritikken ramme inden for egne rækker: “Det vilde derimod være farligt for ham at tage fat paa Spørgsmaalet om en selvstændig Arbejderkultur”, skrev PH, og fortsatte, at hele projektet “gælder en af de største sociale Opgaver i Nutiden, selve Arbejderens Bolig, og den er uløselig, saalænge Arbejdere foretrækker en formindsket og forvrænget Gengivelse af Bourgeoisiets i Forvejen Slette Boligform.” PH sluttede, at *Kritisk Revy* ikke var det forlig med borgerskabet, som Frisch så det som, men bladet var heller ikke henvendt til arbej-

deren, for “Vi har ingen Læsekreds blandt Arbejderne, og vi har ikke paataget os at opdrage Arbejderstanden”. Men “Vi har paataget os at øve indflydelse paa en snæver Kreds af det aandeligt interesserede Bourgeoisii, hvortil vi i høj Grad haaber at turde medregne Social-Demokraternes Medarbejdere.”⁴¹

Kritisk Revy kørte på to spor, idet det ustandseligt kritiserede Socialdemokratiet for dets manglende vilje til den selvstændige arbejderkultur, som *Kritisk Revy* på den ene side ønskede. Paradoksalt nok måtte det åndeligt interesserede bourgeoisi så samtidig gerne gå forrest i kampen for ting, der primært havde en funktion og skulle vise vejen ud til rækkehusene. Arbejderne skulle efterligne dette borgerskab, og derved ville *Kritisk Revy* på den anden side ikke selv en selvstændig arbejderkultur. Bladet ville forbedre arbejderens sociale forhold, men både ved at de lavede en selvstændig arbejderkultur og ved at de efterlignede borgerskabet – hvorved det selvstændige er svært at få øje på.

Socialdemokratiet og funktionalismen i 1930'erne

Kritisk Revy mente, at Socialdemokratiet kunne helbredes, og der skulle ikke gå mange år fra 1928, hvor bladet gik ind, før flere af især partiets yngre kræfter åbnede øjnene for funktionalismen.

Bomholt skrev bogen *Arbejderkultur* i 1932. Den blev udgivet af A.O.F.'s Bogkreds og Socialdemokratiets forlag, Fremad, og Bomholt talte stadig for en selvstændig arbejderkultur.⁴² Han roste *Kritisk Revys* arkitektursyn og skrev, som Hans Kirk havde gjort, at arbejderne ikke skulle “ernære sig med Krummer fra Bourgeoisiets taffel.”⁴³

Også en anden socialdemokrat havde forelsket sig i *Kritisk Revy*. I 1933 udkom Arne Sørensens bog *Funktionalisme og Samfund*. Den blev ligeledes udgivet på Fremad, og Sørensen refererede 8 gange direkte til *Kritisk Revy*⁴⁴ og plæderede konstant for, at arbejderne skulle tage funktionalismen til sig.

Folkene bag *Kritisk Revy* kunne i 1930'er-

Side 24 øverst: Æresbolig for Th Stauning på Valeursvej i Hellerup. Boligen blev opført i 1934 som en folkegave til Stauning i anledning af hans 60 års dag. Huset blev tegnet af en af tidens fremtrædende arkitekter Hans Hansen. Huset er opført i den nye funkisstil med glatte hvidpudsedde facader og stålvinduer i bånd. (Foto i ABA)

Side 24 nederst: Th. Stauning i sin stue på Valeursvej. Selv om huset var bygget i funkisstil, fastholdt Stauning sin traditionelle møbelstil. (Fotograf B. Schleifer. Ca 1935. ABA)

ne ikke kun se deres funktionalistiske tanker vinde frem i bøger, der skulle bringe oplysning til arbejderne. I 1933 flyttede statsminister Stauning ind i en gave skænket af "det danske folk": Et hus bygget efter alle funktionalistiske forskrifter,⁴⁵ og på de partirelaterede boligforeningers foretrukne tegnestuer blev stregerne nu sat noget enklere. Socialdemokratiet betragtede ikke længere den nyklassicistiske arkitektur som et formalistisk magt-symbol. Mange Socialdemokratisk ledede kommuner fik nye funktionalistiske råduse og skoler,⁴⁶ og der blev i løbet af 1930'erne bygget adskillige gode sunde solrige funktionalistiske boliger, der var direkte tiltænkt arbejderne. Det var især i form af rækkehuse og lave stokbebyggelser beliggende i grønne parker.⁴⁷ Karréerne forblev dog Socialdemokratiets foretrukne boligform årtiet ud,⁴⁸ men også etageejendommene fik et mere funktionalistisk snit. Pyntede facader, pilastre, stuk og rosetter blev tilsidesat for altaner,⁴⁹ og de trappeopgange der var blevet kritiseret i *Kritisk Revy* for at lukke solen ude og udsigten inde i symmetriens hellige navn, blev nu forskudt således, at det dogmatiske facadeskema forsvandt og vinduerne havde en funktion.⁵⁰

Det var dog ikke alle socialdemokratiske meningsdannere, der var blevet helbredt. Frisch gentog sig selv fra *Kritisk Revy*-tiden, mens *Socialistens* redaktør skrev i en kommentar til Arne Sørensen bog, at ikke alle arbejdere var "støbt i sammen Form som en æske Tinsoldater." Han ville overlade det til arbejderne "selv at montere deres Hjem. De bliver vist lige gode Socialister, enten de har en Sofa med Klunker eller en funktionalistisk Slagbænk i deres Stue."⁵¹

Det må Stauning have kunnet tilslutte sig, idet hans indretning af sit nye hjem absolut ikke var inspireret af funktionalismen. Stauning, der altid havde repræsenteret partiets reaktionære kulturpolitiske linie,⁵² var hverken tinsoldat eller partisoldat. Han møblerede sit hus med stilimitationer og klunkemøbler, og den funktionalistiske slagbænk måtte de glade givere se langt efter.⁵³

Stauning havde ikke taget stilen til sig, men det havde andre. Og det var ikke kun de yngre kræfter i Socialdemokratiet. De glade givere af Staunings hus var officielt "det danske folk", men det er en slet skjult hemmelighed, at pengene især kom fra store erhvervsfolk,⁵⁴ der heller ikke længere betragtede klunkesofaen som det ypperste stykke møbel.

Borgerskabet og funktionalismen i 1930'erne

Samme år som *Kritisk Revy* gik ind, kunne kustoden ved Berlingske Tidendes vokskabernet glæde sig til at få nye omgivelser at vimse rundt i. Avisen skulle have ny bygning. Den lå på tegnebordet i 1928, stod færdig i 1930, og konservatismens og erhvervslivets bladlige højborg blev ikke bygget i nyklassicistisk stil, men i funktionalistisk.⁵⁵

Bomholt må have gået med skyklapper i 1932, da han talte for, at funktionalismen skulle være arbejdernes og kun arbejdernes arkitektur. For det var ikke kun Det Berlingske Hus, der blev opført i funktionalistisk stil. I 1930 afholdtes en stor arkitekturudstilling i Stockholm, hvortil mange danske arkitekter valfartede, og funktionalismen var her efter for alvor kendt i Danmark.

Det er fra denne udstilling ordet funkis stammer,⁵⁶ og med det begrebs opståen var mulighederne for at funktionalismen blev arbejdernes særegne arkitekturform forpasset. Funkis dækker over det faktum, at mange arkitekter glemte den gode etiske samfundsteori, når de konkrete bygninger skulle tegnes. Stregerne blev til æstetisk leg og et forsøg på signalere modernisme, hvilket resulterede i, at mange bygninger blev dyre og sjældent så praktisk anvendelige som oprindeligt fordret. Det blev en stil for stilens skyld, der glemte de bagvedliggende menneskelige tanker.⁵⁷

Det var mest de mere omkostningskrævende énfamilieshuse og kun få etageejendomme, der blev opført i denne funkisstil, der efter Stockholmsudstillingen blev synonymt med især den yngre del af samfundets absolutte økonomiske sværvægtre.

Modsat Bomholt havde andre noteret sig at den nye arkitektur ikke kunne blive arbejder-nes alene. Heiberg havde i 1935 igen haft fat i et *Vore Damer*, og han berettede nu, at det var funktionalismen, der var den "rigtige smag", mens man i Arne Sørensens bog kunne læse, at funktionalismen allerede var blevet "intelligensbourgeoisets" stil.⁵⁸

Denne økonomisk laveststående del af borgerskabet boede ikke i funkis, men havde også taget de lige funktionalistiske streger til sig. Således blev arbejderne nye rækkehuse og stokbebyggelser fra starten indtaget af middelstanden i form af "embedsmænd, eliten af forfatter-, redaktør-, skuespiller- og arkitektstanden, unge forretningsmænd og den frisindede gymnasielektor", som Paul Hammerich har udtrykt det.⁵⁹ Da *Funktionalisme og Samfund* udkom i 1933, stod første etape af både Blidah Park i Gentofte og Ryparken i Emdrup færdigt.⁶⁰ De betragtes i dag som noget af det bedste funktionalistiske byggeri, forstået på den måde, at de oprindelige ideer om enkelhed, lys, luft og fornuftige byggematerialer blev praktiseret.⁶¹ Boligerne var tiltænkt arbejderne, men blev ret dyre at bo i. Ikke fordi der blev leget med æstetikken, men pga. at alle lejligheder blev udstyret med centralvarme, varmt vand i køkken og bad, indmurede flisebadekar og rustfrie stålvaske, der alt sammen højnede bekvemmeligheden, men også prisen.⁶² Som Arne Sørensen i 1933 var inde på, var mange af de nye bebyggelser dyrere end de gamle karréer inde i byerne,⁶³ og arbejderne bomønster havde ikke ændret sig væsentligt, hvilket Heiberg også noterede sig i 1933. I 1934 holdt han et foredrag og sagde:

"Da jeg ifjor holdt foredrag paa akademiet om arbejderboliger, havde man sikkert ventet, at jeg skulle vise det sidste skrig i rækkehuse eller funkislejligheder. Og skuffelsen var stor da jeg kun talte om de boliger som arbejderne bor i i dag, nemlig den gamle by og kasernerne paa Vesterbro. Det er nemlig vore dages arbejderboliger. Alt andet er kun romantik."⁶⁴

At det derimod blev det mere fordomsfrie

mellemlag, der fra starten indtog de funktionalistiske boliger, kan man fx også se i Hans Scherfigs roman *Idealister*. Den er skrevet i 1930'erne, og her kaldte han Ryparken for Seksualparken, hvilket ifølge Erik Nygaard netop var for at markere, at det ikke var "arbejdere, men forvirrede kulturradikale der boede der."⁶⁵

Arbejdernes holdning til funktionalismen

I 1933 boede de fleste arbejdere således stadig inde i karréerne på broerne, og for at få dem gelejdet ud i de nye bedre boliger, blev der ved Kanslergadeforliget samme år vedtaget en boligstøttelov, der skulle gøre vejen lettere for de økonomisk betrængte arbejdere.⁶⁶ I 1934 fremlagde Socialdemokratiet et nyt arbejdsprogram "Danmark for Folket". Partiet, der nu sad mere end solidt på magten, og fik stemmer af over 40 % af vælgerne,⁶⁷ var i modsætning til i 1920'erne ikke længere kun et arbejderparti, men et folkeparti.

Med arbejdsprogrammet fulgte et kulturpolitisk udspil om skabelsen af en folkekultur. Den nye politiske bibel erstattede partiets gamle, der var fra 1913.⁶⁸ Det år havde Herbert Iversen som den første socialdemokrat talt for en selvstændig arbejderkultur. Det var fra 1934 definitivt udelukket. Det havde aldrig været et mål hos partiets bærende kræfter, og selv Bomholt overgav sig og begyndte at agitere for en folkekultur.⁶⁹

Det "folk" der stemte socialdemokratisk og som ikke blev betragtet som en del af arbejderklassen, var blandt andet den bedre lønnele skolelærer og de der, som PH havde skrevet, godt måtte vise vejen for arbejderne ud i de funktionalistiske boliger. Det gjorde de nu, og selvom mulighederne for at skabe en selvstændig arbejderarkitektur allerede var glippet, kunne *Kritisk Revys* ønske om at få arbejderne ud i de funktionalistiske boliger godt ske fyldst i 1930'erne. Men det gjorde det ikke. For mange arbejdere var muligheden blevet større efter de bedre bolig-økonomiske forhold i 1933. Men fx blev Blidah Park ind-

taget af de samme folk, som boede i Ryparken, og ifølge Nils Ole Lund, ikke af de "proletariske supermænd", som den var tiltænkt.⁷⁰ Nogle af de bedst lønnede faguddannede arbejdere havde råd til at flytte ind i disse firkanterede kasser, men den økonomisk velstillede Stauning var ikke ene om at blive hængende i klunkestilen. Stauning ville ikke have været en proletarisk supermand, hvis han havde beholdt sit job som faglært cigarsorterer. I 1937 ville han have tjent 1.56 kr. i timen, mens typografen, der trykte Sørensens og Bomholts bøger, tjente 1.75 kr. i timen. En ufaglært bryggeriarbejders timeløn var 1.53 kr., mens murersvenden, der havde bygget Blidah Park og Ryparken, fik hele 2.47 kr. i timen.⁷¹ Der var mærkbar forskel på lønningerne, men fælles for arbejderne var, at de ikke havde læst Sørensens og Bomholts bøger, og ikke ønskede at bo i Blidah Park og Ryparken. Store dele af arbejderklassen så stort på, at deres eget parti nu også talte for funktionalismen, og hvis det reelt havde været hele det danske folk, og derved også repræsentanter fra arbejderklassen, der havde givet Stauning hans nye hus, og hvis arbejderne havde haft indflydelse på møbleringen, havde de nok også valgt plyssofaen. Det økonomiske aspekt i størstedelen af arbejderne misforhold til meget af det funktionalistiske byggeri må ikke undervurderes, men ikke alt nybyggeri var ligeså dyrt som Ryparken og Blidah Park, og der var da også arbejderfamilier, som flyttede ind i især de nye upyntede karréer. Men klunkemøbler var stadig klunkemøbler og pilastre var stadig pilastre, og det er en normal opfattelse i forskningen, at arbejderne ikke "føjte sig tiltrukket af " de nye rækkehuse og parkbebyggelser, og med hensyn til hele funktionalismen "overhovedet ikke ville vide af den".⁷² For mange arbejdere var rækkehuse synonymt med armød, idet en stor del af dem som landarbejdere inden urbaniseringen netop havde boet i barakagtige længehuse, der var tilknyttet gårdene.⁷³ Arbejderne ville hellere bo i toetages dobbelthuse, der lignede det gamle borgerskabs villaer mere end rækkehusene og stokbebyggelserne. Disse dobbelthuse

var imidlertid så dyre, at der ofte boede to arbejderfamilier i eet hus. Én familie stuvet sammen på hver etage.⁷⁴

At det ikke kun var økonomiske grunde, der afholdt arbejderklassen fra at tage funktionalismen til sig, kan man læse hos Lisbeth Balslev Jørgensen, der har beskrevet, hvordan den lille del af arbejderklassen, der kom til at bo i de nye funktionalistiske etageejendomme, i stort omfang savnede hyggen, klagede over de hvide lofter og de manglende gesimser og rosetter, hvorfor de "rekvirerede stuk i metermål og lod male med flødefarve."⁷⁵

Kritisk Revys kongstanker om, at arbejderne på den ene eller anden måde skulle ende i de gode funktionelle boliger, blev ikke realiseret i 1930'erne. Det var den samfundsgruppe, der havde læst *Kritisk Revy* og ikke arbejderne, der boede der. Funktionalismen blev ikke udtryk for en selvstændig arbejderkultur og sivede heller ikke ned ad samfundets sociale stige. Det sidste trin manglede. Som Jens Møllerup retrospektivt har sagt, var funktionalismen kendt i 1930'erne. Ikke anerkendt. Mentalitetsændringen gjaldt ikke arbejderne. Det var, som Erik Nygaard har skrevet, i det store perspektiv stilen, og ikke ideen bag den, der vandt.⁷⁶

Beton og parcelhuse i efterkrigstiden

Hvor det var stilen, der vandt før 2. verdenskrig, var det i meget nybyggeri æsteticismens modpol, rationalismen, der vandt i årtierne, som fulgte umiddelbart efter. De rationelle, tekniske og økonomiske aspekter i byggeriet blev opprioriteret, og meget såkaldt funktionalistisk betonelementbyggeri skød i det små op i begyndelsen af efterkrigstiden og tog fart i 1950'erne og blev til 1960'ernes "betonplaner". De blev efter en rationel metode bygget af kraner, og meget af dette byggeri var "en fantasiforladt [...] kransplan."⁷⁷ Det meste montagebyggeri var højt, men der blev også udført lavt ensformigt montagebyggeri. Albertslund Syd er et eksempel herpå. Det blev opført fra 1963-66 og er "en stribe lave etage-

*Bellahøj-
højhusene
set fra Deg-
nemosen.
Højhusene
blev opført
1950-54 og
levede op
til funktio-
nalismen
ideer om, at
arbejdernes
boliger
skulle byg-*

ges med adgang til lys, luft og friarealer. Lejligheder var udstyret med centralvarme og badeværelse. Prisen for en lejlighed var relativ høj. Det blev ikke de unge arbejderfamilier med børn, der i starten kunne flytte ind, men de lidt ældre familier i 40 årsalderen. (Fotograf Peer Pedersen, ABA)

huse", "ordnede i et tilsyneladende helt skematisk mønster."⁷⁸ Johan Fjord Jensen skrev i 1966 i en artikel kaldet "Funktionalismen" om netop Albertslund Syd, at børnenes gynger forholdt "sig til hinanden som stregerne på et Mondrian billede."⁷⁹ Billedet der i 1920'erne havde repræsenteret noget nyt og positivt, blev nu brugt som "billede" på noget negativt.

De høje betonplaner blev hurtigt udsat for lignende kritik. Idéen med at bygge antiindividualistisk havde taget overhånd i økonomiens hellige navn. Husene var såvel indvendig som udvendig for ens og monotone. Det blev sagt, at disse byggeprojekter var umenneskelige og ikke anderledes, end hvis man skulle skaffe husly til kaniner.⁸⁰

Denne kritik tog PH nu også del i og mente, at tidens arkitektur var kedelig og alt for struktureret. Han ville i 1960'erne mere uensartet og fantasifyldt arkitektur og skrev: "Om det kom til at ligne en kolonihave eller en skrammellegeplads, ville jeg kun anse for en fordel."⁸¹ I *Kritisk Revy* skulle et hjem ikke ligne en marskandiserbutik. Det skulle det nu. PH havde taget hele turen fra at være funktionalismens fortalere til at kritisere den udvikling, retningen havde taget i betonelementbyggeriet. Han havde taget turen sammen med Heiberg, der også ønskede en tilbagevenden til den forsømte mere kunstneriske og irrationelle del af arkitekturen, bl.a. "den fri komposition [og] den utvungne planløsning".⁸² I 1954 skrev han om arkitekterne, at de var ved "at blive et underordnet produkt af kranernes udlægslængde og betonelementernes vægt" og i 1955, at "den funktionalistiske arkitektur er endt i en arkitektonisk holdningsløshed."⁸³

Mange af disse store og kedelige betonhøjhuse var noget billigere at bo i, og derfor var det især ufaglærte arbejdere, der flyttede ind i dem. En del af betonklodserne blev bygget af de socialdemokratiske relaterede byggeforeninger, som fx AAB. Også 1960'ernes skiftende socialdemokratiske boligministre så en større økonomisk fordel i tidens byggeindustrialiseringspolitik, end de så en æstetisk ulempe i den og bakkede op omkring de store byggerier.⁸⁴

1960'erne var imidlertid ikke kun årtiet, hvor de store betonkasser skød op. Højkonjunkturen, den galoperende inflation, skattefordelene og en generel mere lige indkomstfordeling og social udligning afstedkom at et enormt antal, især faglærte arbejdere og funktionærer købte parcelhus. Hidtil havde det kun været forbeholdt overklassen at bo i egen villa, men de fleste parcelhuse var typehuse og derfor billigere end de mere individualistisk prægede gamle håndværkervillaer.⁸⁵ De forholdsvis billige huse og de økonomisk gunstige tider bevirkede, at mange arbejdere nu kom til at bo, som de længe havde ønsket – i eget hus.

Det var ikke for at efterligne chefen, at arbejderen flyttede i eget hus. Hvis Heiberg og de andre fra *Kritisk Revy* havde ret i, at det var småborgerligt at anvende en stor del af en lille lejlighed til en stadsstue, der sjældent blev brugt, og at det var usmart at arbejderne husfacader var fordyrende efterligninger af borgerskabets, så karréernes indvendige del kom i anden række, var det ikke tilfældet med hensyn til parcelhusene. Man kan mene, at et parcelhus kan have været et statussymbol i sig selv, men arbejderne havde råd til at bo i dem nu, og typehusene var ikke udtryk for kulissearkitektur. De blev bygget så billigt som muligt uden på forhånd fastsatte stildogmer, de var antiindividualistiske og skulle ikke signalere noget gennem facaden, som de reelt ikke var. De var bygget indefra og udefter og havde ikke det gamle borgerskabs herreværelse eller arbejderlejlighedens uudnyttede, men præsentable rum. På en måde funktionalismens stilfæssige grundbegreber på korteste formel.

Selvom parcelhusene også blev kritiseret for at være kedelige og stereotype, lignede de langt fra kaninbure og var meget mere i *Kritisk Revys* ånd end de såkaldte "funktionalistiske" betonhøjhuse. Parcelhusene var dog ikke rækkehuse, men dem blev der ikke bygget mange af i 1960'erne. Fx blev der i 1964 opført 14.000 parcelhuse, hvilket var 6 gange flere end nyopførte rækkehusboliger.

I 1950'erne havde det generelle boligbyggeri været lavere, og eksempelvis var der i 1953 kun blevet bygget det halve antal villa-

er/parcelhuse end i 1964, og der var blevet bygget endnu færre rækkehuse end i 1960'erne. I modsætning til 2400 i 1964 var der kun blevet bygget 1600 i 1953.⁸⁶

Til gengæld er enkelte af disse 1950'er-rækkehuse gået over i arkitekturhistorien. Bl.a. tegnede Arne Jacobsen Søholm ved Bellevuekrogen i Klampenborg, mens Jørgen Utzon tegnede Kingohusene ved Helsingør. Fælles for disse var, at de blev bygget, hvor grundpriserne ikke var lave og ikke henvendte sig til arbejderne som 1930'ernes rækkehuse.⁸⁷ Disse huse dannede spiren til en udvikling i den brede befolknings syn på rækkehuse.

Rækkehusene bliver populære

Der var og er aldrig blevet bygget så mange boliger som i 1973. 17.000 af boligerne var lejligheder i etagehuse, 4.000 var rækkehuse og hele 34.000 var parcelhuse.⁸⁸ Oliekrisen, kreditstramning, ophævelsen af skattefordele og momsrefusion, stærkt stigende grund- og byggepriser samt en rente på 18% i 1974 stoppede imidlertid byggeudviklingen. Boligbyggeriet, og dermed parcelhusbyggeriet, gik kraftigt ned i vækst, og "Parcelhuset rykker igen udenfor almindelige menneskers rækkevidde" som Erik Nygaard har skrevet.⁸⁹

Flere af de arbejdere, der før krisen ville have kunnet købe et parcelhus, måtte nu ty til lejeboliger i bl.a. det sociale boligbyggeri, hvor der, på grund af 1960'ernes funktionalismekritik, nu kom flere og flere rækkehuse.⁹⁰ Denne byggeudvikling fortsatte op gennem 1980'erne, hvilket et kig i Arbejdernes Andels-Boligforenings 75 års festskrift fra 1987 illustrerer. *Kritisk Revy* havde været ude med riven efter AAB, der også havde været med på 1960'ernes betonplans-bølge. Det eneste billede i bogen, der viser et rækkehusbyggeri, er på den allersidste side; et byggeri fra 1984.⁹¹

Siden 1912 havde AAB bygget boliger for arbejderne, og stilen var blevet en anden. Der skulle ikke længere signaleres magt via facaderne, og pengene blev anvendt til kvalitative byggerier. Noget af det mest roste almennyttige rækkehusbyggeri fra 1980'erne er "Hånd-

værkerparken" i Holme ved Århus, der består af Ur-, Hatte-, Karet-, Sadel- og Pottemager-toften.⁹² Hvis man var en af de nævnte håndværkere, og ikke lige var mester selv, tilhørte man, da AAB blev stiftet, arbejderklassen og skulle have været en del af Herbert Iversens selvstændige arbejderkultur i 1913. Selvom den aldrig var blevet til noget, og arbejderne ikke havde båret den kulturelle førertrøje, var de alligevel kommet langt op mod de sociale tinder, og deres status i samfundet var en helt anden i 1987 end dengang. Arbejderen var blevet en del af de, i økonomisk sammenhæng, såkaldte "almindelige mennesker", som Nygaard skrev om, og en smed tjente i slutningen af 1980'erne næsten ligeså meget som fx en folkeskolelærer.⁹³

I arkitekturhistorien blev funktionalismen efterfulgt af postmodernismen i starten af 1980'erne. Ligesom det var tilfældet med den historicisme, som funktionalismen var et opgør med, var postmodernismens arkitektoniske aksiom facadeæstetik og eklektisk brug af historiske stilelementer.⁹⁴ Ud fra parolen at alt var ligegyldigt, og alt derfor lige gyldigt, skulle der mere farve, flere tårne og i det hele taget mere uensartethed på nybyggeriet. Der kom imidlertid aldrig det helt store postmoderne byggeboom i Danmark. Retningens stil var æstetisk begrundet, og der var da heller ingen bestemt social gruppe, som tog den til sig i en større samfundspositionsmæssig tjeneste.

Til gengæld kan man sige at parolen om, at alt var lige gyldigt, blev en vægtig del i danskernes bomønster. I 1981 blev der for første gang nogensinde bygget flere rækkehuse end parcelhuse, og det var ikke almennyttigt boligbyggeri alt sammen. Krisen kradsede i 1980'erne, og mange har sikkert pga. kartoffelkur og hvad deraf fulgte, ufrivilligt måtte "nøjes" med et rækkehus, som i sidste del af 1970'erne, men samtidig med at rækkehusboomet foregik, skete der en udvidelse i hvem, der af egen fri vilje indtog alle disse huse. Rækkehusbyggeriet steg op gennem 1980'erne og kulminerede i 1990 med over 12.000 boliger. Der blev til sammenligning kun bygget 3300 parcelhuse, og det var ikke

længere kun disse, der trak, når der var frit valg på bolighylderne.⁹⁵ Arbejdere, der havde råd til at købe parcelhus, flyttede også ind i rækkehuse, der blev solgt som ejerboliger eller dyrt udlejet af private bygherrer.

Som det var tilfældet med 1970'ernes parcelhuse, var så godt som alle rækkehuse, ligesom "Håndværkerparken", bygget efter funktionalismens grundlæggende forskrifter. Der blev bygget mange andre arkitektoniske rækkehusperler, såsom "Sandbakken" i Skåde Bakker ved Århus, der netop stod færdig i 1990, da rækkehusbyggeriet toppede.⁹⁶ "Sandbakken" var ikke henvendt til arbejderne, eller de økonomisk set "almindelige mennesker", men til den absolut mere velstillede del af befolkningen. Udviklingen med at tegne rækkehuse til et kapitalstærkt forum var i et meget begrænset omfang startet i 1950'erne, og med de mange nye meget dyre byggerier var det definitivt ikke længere forbundet med armod at bo i rækkehuse.

Triumf

Kritisk Revys arbejde har båret frugt. Om end med en vis forsinkelse.

Dels bygger boligforeningerne funktionalistiske rækkehuse, og dels er den mentalitetsændring hos arbejderne, som *Kritisk Revy* ønskede, sket. Mange bor i de uprangende parcelhuse, og 13 % af den danske befolkning bor i dag i rækkehus.⁹⁷ Mentalitetsændringen blev forstærket af 1990'ernes højkonjunktur, der især smittede af på arbejdernes lønninger. En smed tjener nu mere end en folkeskolelærer og det samme som den gymnasielærer,⁹⁸ Hammerich brugte som eksempel på, hvem der i 1930'erne havde bedre råd til at bo i de dyreste arbejdderrækkehuse og som ikke savnede en pragtfacade. Arbejdernes sociale og økonomiske stilling gør, at de ikke længere forsøger at efterligne et højere samfundslag. Og hvis de alligevel vil, kan de ligeså godt bo i rækkehus som i parcelhus. Begge hustyper bebos i dag af den økonomiske elite.

Endelig er det Socialdemokrati, som *Kritisk Revy* konstant var ude efter helt kureret.

Boligministeriet skrev i 1998-udgaven af "Byggepolitisk Handlingsplan" at "Der etableres en præmieordning af byggeri, der opfylder krav til god byggeteknisk, brugsmæssig og arkitektonisk kvalitet."⁹⁹ I spidsen for dette initiativ stod socialdemokraten Jytte Andersen, og partiets hang til at signalere magt i førkrigstiden, og dets manglende blik for det umenneskelige i 1960'ernes betonplaner er afløst af brugsmæssige, humane og arkitektoniske kvalitative værdier.

Efterskrift

Selvom *Kritisk Revys* kongstanker har sejret, ville folkene bag bladet, alligevel kunne blande noget af deres karakteristiske og stærke malurt i samfundsbægeret, hvis de så danskeres boligmønster i dag. Hr. og Fru Danmark bor generelt godt, men meget af det mere umenneskelige byggeri fra 1960'erne, som PH og Edvard Heiberg var med til kritisere, står stadig. *Kritisk Revy* talte arbejdernes sag, men denne gruppes økonomiske optur har imidlertid ikke fjernet den sociale ulighed. Mange, der befinder sig nederst i samfundshierarkiet i dag, bor i netop betonplanerne. Her bor folk, der trives og er glade for deres liv og bolig, men også mange der ikke har mulighed for at vælge et andet og bedre sted at bo, selvom de gerne vil. Disse mennesker ville et nutidens socialt indigneret *Kritisk Revy* prøve at hjælpe.

Noter

1. "Et nyt Tidsskrift", Social-Demokraten d. 17/8 1926
2. Denne artikel bygger på forfatterens speciale: "'Den kritiske Vurdering Leve!' En analyse af *Kritisk Revy*, dets forudsætninger og dets virkningshistorie" fra 2001
3. *Gelsted*: "Et Svindelforetagende" nr. 2, s. 52ff. *Kritisk Revy*-noter er kursiverede.
4. "I skarp Sauce", Morgenbladet d. 26/7 1928
5. *Henningesen, P.*: *Pornografiens Pædagogiske Værdi* nr. 9, s. 48ff
6. "Køb dette!" nr. 6, s. 11; *Hans Hansen*: "Til Hofbal i Futsko" nr. 8, s. 32ff; "Naturens Fordøjelse" nr. 5, s. 33; "Afslutning" nr. 5, s. 104

7. "Indhold" nr. 4
8. B.T. d. 4./4. 1929
9. Lund 1993, s. 13; Millech 1951, s. 6; Møllerup 1992a, s. 43ff; Faber 1963, s. 168ff
10. Se billede af Politigården: Faber 1963, s. 171; Christiansborg: Stephensen 1978, s. 21. Se også Meldahls ejendomme: Christensen, L.R. 1986, s. 53, og Marmorkirken: Millech 1951, s. 165
11. Faber 1963, s. 172
12. Wanscher 1924, s. 69ff
13. Sestoft 1980, s. 29; Jørgensen, L. B. 1982, s. 4; Dyreborg et. al 1985, s. 120; Christensen, L. R. 1986, s. 48f
14. Se: Jørgensen, L. B 1980 s. 31; Sestoft 1986, s. 24; Christensen, L.R. 1986, s. 46f, 49; Nolin 1993, s. 90
15. S. 1982, s. 469
16. Faber 1962, s. 72; Ovensen 1982, s. 474; Skude 1982, s. 483; S. 1982, s. 469; Sørensen, L. L. 1984a; Sadolin 1986, s. 215; Møllerup 1992a, s. 21; Kaiser 1992, s. 9; Glambek 1993, s. 64f; Pørn 1994a, s. 58; Thau & Vindum 1998, s. 90
17. Glambek 1993, s. 67; Sestoft 1986, s. 24f
18. Kaiser 1992, s. 9ff; Sestoft 1986, s. 24f
19. Faber 1962, s. 79; Lundahl 1980, s. 7; S. 1980, s. 25; S. 1982, s. 469f
20. Krause 1995, s. 96ff; Hartsteen 1979, s. 10f
21. Lundahl 1980, s. 7
22. Millech 1951, s. 269ff; Christensen, L. R. 1986, s. 51; Nygaard 1991, s. 108ff; Christiansen, N.F. 1993a, s. 320; Faber 1963, s. 176f, se også billede af Hornbækhus
23. Finnemann 1985, s. 193; Jørgensen, L. B et.al. 1980, s. 81f
24. Henningsen, T. : "Maskekunst" nr. 1, s. 12ff
25. Heiberg: "De Gamles Maskerade" nr. 11, s. 16ff; "Bygningskunsten siden Nyrop" nr. 7, s. 48
26. Kirk: "Om Proletarkunst" nr. 5, s. 14ff; Heiberg: "Hvordan har De det?" nr. 4, s. 31ff; Henningsen, P.: "Til en Kreds af unge Damer" nr. 7, s. 28ff
27. Heiberg: "Høj eller Lav Bebyggelse" nr. 2, s. 8ff.
28. Bay 1973, s. 114; Andersen et.al. 1978, s. 18
29. Harsløf 1976, s. 120
30. Hertel 1973, s. 276; Bay 1973, s. 98
31. Iversen 1913, s. 45ff; Bertolt et. al. 1955, s. 250; Bay 1973, s. 98;
32. Bay 1973, s. 23ff & 130; Bondebjerg & Harsløf (red.) 1979, s. 56f; Andersen et. al. 1978, s. 45
33. Frisch 1925; Christiansen, N. F. 1993b, s. 90; Thing 1993, s. 161; Harsløf 1997, s. 84
34. Bay 1973, s. 42, 47; Thing 1993, s. 246
35. Bay 1973, s. 43, 46 (citat); Harsløf 2000, s. 187 (citat)
36. "Forord" nr. 8, s. 1
37. Henningsen, P.: "Kunst og Politik" nr. 8, s. 69
38. "Henimod en ny Kultur", Politiken 5/9 1926
39. Finnemann 1985, s. 193; *Kritisk Revy* nr. 7, s. 26
40. "Forord" nr. 6, s. 1; Frisch 1927
41. Henningsen, P.: "Farlig eller Ufarlig" nr. 7, s. 24ff
42. Andersen et. al. 1978, s. 59ff
43. Bomholt 1932, s. 68 & 126f
44. Sørensen, A. 1933, s. 8, 31, 53, 65, 129, 159, 160, 165
45. Bertolt et. al. 1955, s. 243f; Bomholt (red.) 1950, s. s. 257ff; Bertolt & Hansen (red.) 1942, s. 220ff; Kaiser 1992, s. 131. (se billede)
46. Llambias 1999, s. 61; Jørgensen, L. B. et. al. 1980, s. 140
47. Nygaard 1984, s. 25ff; Mikkelsen 1981, s. 26
48. Nygaard 1980, s. 42ff; Nygaard 1984, s. 28
49. Nygaard 1984, s. 27; Møllerup 1992b, s. 375ff
50. se fx billede i: Møllerup 1992a, s. 28; Møllerup 1992b, s. 376
51. Bay 1973 s. 98 (Frisch) & s. 124 (Palbo)
52. Andersen et. al. 1978, s. 62
53. Se billede i Kaiser 1992, s. 132.
54. Bertolt & Hansen (red.) 1942, s. 220ff
55. Faber 1963, s. 187 (se billede)
56. Thau & Vindum 1998, s. 88
57. Thau & Vindum 1998, s. 61f, 87f
58. Heiberg 1935, s. 7; Sørensen, A. 1933, s. 8
59. Hammerich 1986, s. 164
60. Sørensen, L. L. 2000, s. 206 & 210 (se billeder)
61. de Waal 1978, s. 22; Møllerup 1979, s. 387; Nygaard 1980, s. 43f; Sørensen, L.L. 1984b, s. 99; Marcussen 1997, s. 191; Lund 1980, s. 39 – Strandparken i Århus, der er fra 1935, er en "kopi" af Blidah Park.)
62. Sørensen, L. L. 2000, s. 209
63. Sørensen, A. 1933, s. 140
64. Heiberg 1935, s. 16
65. Nygaard 1980, s. 43
66. Nygaard 1980, s. 42
67. Dybdahl (red.) 1974, s. 114
68. Andersen et. al. 1978, s. 55 & 61; Bertolt et. al. 1955, s. 245ff
69. Finnemann 1985 s. 219, Andersen et. al. 1978, s. 61f
70. Lund 1980, s. 39
71. Statistisk årbog 1938, s. 139
72. Kaarsted 1993, s. 56; Nygaard 1984, s. 28
73. Mikkelsen 1981, s. 27
74. Stephensen 1978, s. 44
75. Jørgensen, L. B. 1980, s. 34
76. Møllerup 1992b, s. 379; Nygaard 1984, s. 26
77. Nygaard 1984, s. 149
78. Nygaard 1984, s. 140ff; Skriver 1966, s. 15, se også billede af huse og plan s. 14.
79. Jensen, J.F. 1967a, s. 167
80. Lorenzer 1968, s. 52
81. Nygaard 1984, s. 201f (cit. s. 202)
82. Heiberg 1948, s. 47
83. Heiberg 1954, s. 156; Heiberg 1955, s. 27
84. Nygaard 1984, s. 67 & 156

85. Nygaard 1984, s. 162ff
86. Statistisk årbog 1965, s. 75; Statistisk årbog 1955, s. 43
87. Thau & Vindum 1998 s. 349; Nygaard 1984 s. 113. se også billeder i begge værker
88. Nygaard 1984, s. 234; Statistisk årbog 1974, s. 66
89. Nygaard 1984, s. 234f
90. Nygaard 1984, s. 273
91. Larsen, 1987, s. 176
92. Nygaard 1984, s. 275f. Se også billeder
93. "Korte uddannelser giver kassen" Århus Stiftstidende mandag d. 23/9 2002, 1. del. s. 16
94. Lund 1993, s. 52; Fibiger og Lütken 1996, s. 448; Skude 1982, s. 482ff; Skude 1985
95. Statistisk årbog 1991, s. 282
96. Lind 1992, s. 3ff. Se også billeder
97. Statistisk årbog 2001, s. 313
98. "Korte uddannelser giver kassen" Århus Stiftstidende mandag d. 23/9 2002, 1. del. s. 16
99. Bolig- og Byministeriet: Byggepolitisk Handlingsplan 1998, s. 16

Litteraturliste

- Andersen, John et. al. 1978 *Kulturen og arbejderbevægelsen*, Kbh.
- Andersen, Troels, Kirkeby, Per, de Waal, Allan 1978 *Hus – billede – dekoration: 20'erne i Danmark*, Kbh.
- Bay, Carl Erik 1973 *Socialdemokratiets stilling i den ideologiske debat i mellemkrigstiden*, Grenaa
- Bay, Carl Erik (red.) 1975 *Herbert Iversen – Socialistiske Essays, bd. 1*, Odense.
- Berndt, Heide, Lorenzer, Alfred, Horn, Klaus 1976 *Arkitektur som ideologi*, Viborg. (Originaltitel: *Architektur als Ideologie*, 1968)
- Bertolt, Oluf & Hansen, H.C. (red.) 1942 *TH. Stauning Folkets Søn. Danmarks Statsminister*, Kbh.
- Bertolt, Oluf et. al. 1955 *En bygning vi rejser bd. II*, Kbh.
- Bomholt, Julius (red.) 1950 *Bogen om Stauning*, Kbh.
- Bondebjerg, Ib & Harsløf, Olav (red.) 1979 *Arbejderkultur, bd. II. 1924-48*, Viborg.
- Christensen Lone Rahbek 1986 *Funktionalismens sociale program – et etnocentrisk selvbedrag* Folk og kultur nr. ?, s. 45ff
- Christiansen, Niels Finn 1993a (Gyldendal & Politikens) *Danmarkshistorie, bd. 12*, (red.: Olsen, Olav), Viborg. (1. opl. 1990)
- Christiansen, Niels Finn 1993b *Hartvig Frisch: Menesket og politikerens En biografi*, Kbh.
- de Waal, Allan: *Moderne huse og billeder i 20'ernes Danmark – det moderne liv, den moderne stil, det moderne menneske* (i) Andersen T, Kirkeby P., de Waal 1978, s.19ff
- Dybdahl, Vagn (red.) 1974 *Arbejderbevægelsens hvem-hvad-hvor*, Kbh.
- Dyreborg, Carsten et. al. 1985 *Bauhaus-Modernismen: Principper og forudsætninger*, Århus.
- Faber, Tobias 1962 *Rum, form og funktion*, Kbh.
- Faber, Tobias 1963 *Dansk arkitektur*, Kbh.
- Fibiger, Johannes & Lütken, Gerd 1996 *Litteraturens veje*, Kbh.
- Finnemann, Niels Ole 1985 *I Broderskabets Aand: Den socialdemokratiske arbejderbevægelses idehistorie 1871-1977*, Kbh.
- Frisch, Hartvig 1925 *Clarté Social-Demokratens kronik* d. 15/10
- Frisch, Hartvig 1927 *Bourgeoisiet Social-Demokraternes kronik* d. 8/11
- Glambek, Ingeborg *Funksjonalismen. Stil og socialarkitektonisk bevægelse* (i) Nolin (red.) 1993, s. 63ff
- Guldborg, Jørn (red.) 1986 *Tema: Funktionalisme*, Viborg.
- Hammerich, Paul 1986 *Lysmageren: En krønike om Poul Henningsen*, Kbh.
- Harsløf, Olav 1976 *Kulturdebat i 20'erne*, Viborg.
- Harsløf, Olav 1997 *Mondegruppen: Kampen om kunsten og socialismen i Danmark 1928-1932*, Kbh.
- Harsløf, Olav 2000 *Lysår: Kunstens kulturhistorie i Danmark i det 20. århundrede*, Aalborg.
- Hartsteen, Hans 1979 *Bauhausperioden*, Kbh.
- Heiberg, Edvard 1935, 2 *Vær. Straks*, Kbh.
- Heiberg, Edvard 1948a *Funktionalismen* Arkitektens jubilæumshæfte, s. 35ff
- Heiberg, Edvard 1954 *Familieboligen* Arkitekten nr. 19, s. 156
- Heiberg, Edvard 1955 *Nedbrudte mure* Dialog nr. 3 s. 27
- Hertel, Hans *Georg Brandes mellem socialdemokrater, marxister og kulturradikale* (i) Hertel & Kristensen, S.M. (red.) 1973 s. 192ff
- Hertel, Hans & Kristensen, Sven Møller (red.) 1973 *Den politiske Georg Brandes*, Aalborg
- Iversen, Herbert 1913 *Om socialistisk Kultur* (Foredrag optrykt i) Bay (red.) 1975, s. 45ff
- Jensen, Johannes Fjord 1967a *Funktionalismen* (i) Jensen, J.F. 1967b, s. 153ff
- Jensen, Johan Fjord 1967b *Homo Manipulatus: Essays omkring radikalismen* (1. opl. 1966)
- Jørgensen, Lisbeth Balslev et.al. 1980 *Danmarks arkitektur, bd. 5: Magtens bolig* (red. Lund, Hakon), Kbh.
- Jørgensen, Lisbeth Balslev 1980 *En Ny tid i funkis* (i) Lundahl (red.) 1980, s. 31ff
- Jørgensen, Lisbeth Balslev 1982 *Moderne dansk arkitektur*, Kbh.
- Kaarsted, Tage 1993 (Gyldendal & Politikens) *Danmarkshistorie, bd. 13*, (red.: Olsen, Olav), Viborg. (1. udg. 1991)
- Kaiser, Birgit 1992 *Den ideologiske funktionalisme*, Allingåbro.
- Krause, Anna-Carola 1995 *Maleriets historie* (orig. titel: *Geschichte der Malerei*) ,Hong Kong.
- Larsen, Jørgen 1987 *På vejen til bedre boliger*, Kbh.

Lind, Olaf 1992 *Planen i virkeligheden*, Århus.
 Llambias, Pablo H. 1999 *Hvorfor ser vores rådhus ud som de gør?* Arbejderhistorie nr. 1, s. 60ff
 Lorenzer, Alfred 1968 *Bybyggeri: Funktionalisme og socialmontage* (i) Berndt, Lorenzer, Horn 1976, s. 45ff
 Lundahl, Gunilla (red.) 1980 *Nordisk Funktionalism*
 Lundahl, Gunilla 1980 *Nordiskt Perspektiv* (i) Lundahl (red.) 1980, s. 4ff
 Lund, Niels-Ole 1980 *Funktionalismen i Danmark* (i) Lundahl (red.) 1980, s. 36ff
 Lund, Niels-Ole 1993 *Nordisk Arkitektur*, Herning. (1. udg. 1991)
 Marcussen, Hanne 1997 *Funktionalisme* (Den store danske encyklopædi, bd. 7, s. 191)
 Mikkelsen, Flemming 1981 *Arbejderkultur*, Århus
 Millech, Knud 1951 *Danske arkitekturstrømninger 1850-1950*, Kbh.
 Møllerup, Jens 1979 *Boliger for arbejdere* Arkitekten nr. 17, s. 381ff
 Møllerup, Jens 1992a *Arkitekturhistorien baglæns*, Herning.
 Møllerup, Jens 1992b *Før og efter 1930* Arkitekten nr. 13, s. 375ff
 Nolin, Bertil 1993 *Den nya sakkliheten. En tankestruktur, dess rötter, förgreningar och litterära förankring* (i) Nolin (red.) 1993, s. 77ff
 Nolin, Bertil (red.) 1993 *Kulturradikalismen: Det moderna genombrottets andra fas*, Stockholm.
 Nygaard, Erik 1980 *Funktionalismen og arbejdernes boliger* (i) Lundahl (red.) 1980, s. 42ff
 Nygaard, Erik 1984 *Tag over hovedet: Dansk boligbyggeri fra 1945 til 1982*, Århus.
 Nygaard, Erik 1991 *De lange bølger i boligbyggeriet* Den jyske historiker nr. 56, s. 107ff
 Ovesen, Hans 1982 *Den gang – da kritikken blev indhold, indholdet form og formen kritik* Arkitekten nr. 3, s. 474ff
 Pørn, Neel 1994 *PHs arkitekturkritik*, Skive.
 S. 1980 *Funktionalisme i dag* (i) Lundahl (red.) 1980, s. 25
 S. 1982 *Moderne tider* Arkitekten nr. 23, s. 469f
 Sadolin, Pia 1986 *Funktionalismen – alternativ eller cementering* Den jyske historiker nr. 35/36, s. 211ff
 Sestoft, Jørgen 1980 *Den nye ånd* (i) Lundahl (red.) 1980, s. 26ff
 Sestoft, Jørgen 1986 *Funktionalismen i arkitekturen fra utopi til standardisering* (i) Guldborg (red.) 1986, s. 15ff
 Skriver, Poul Erik 1966 *Moderne dansk bygningskunst* (i) Skriver et. al. 1966, s. 5ff
 Skriver, Poul Erik et. al. 1966 *Moderne dansk arkitektur*, Skjern.
 Skude, Flemming 1982 *Puritanisme i dansk arkitektur?* Arkitekten nr. 23, s. 482ff
 Skude, Flemming 1985 *Fornuften i det rationelle* Kroniken i Politiken d. 16/11
 Stephensen, Hakon 1978 *Arkitekten Thorkild Hen-*

ningsen: Kunstner og humanist, Kbh.

Sørensen, Arne 1933 *Funktionalisme og Samfund*, Kbh.

Sørensen, Leif 1984a *Den saglige understrøm bag arkitekturens ismer* Informations kronik d. 29/8

Sørensen, Leif Leer 1984b *Edvard Heiberg – Arkitekten i samfundet* Arkitekten nr. 5, s. 93ff

Sørensen, Leif Leer 2000 *Edvard Heiberg og dansk funktionalisme En arkitekt og hans samtid*, Skive.

Thau, Carsten & Vindum, Kjeld 1998 *Arne Jacobsen*, Skive.

Thing, Morten 1993 *Kommunismens kultur: DKP og de intellektuelle 1918 – 1960*, Århus.

Wanscher, Vilhelm 1924 *Politigården* Arkitekten 1924, nr. 6, s. 69ff

Abstract

Jan Dahl: Kritisk Revy and homes for the workers, Arbejderhistorie 4/2002, p. 18-35

In the 1920's a debate took place between the journal Kritisk Revy (Critical Review) and the Social Democrats on the preferred architectural style to be championed by the party for the workers. Kritisk Revy argued the case for the new simple style of functionalism while the Social Democrats supported the more pompous New Classicism. New Classicism had long been the style of the bourgeoisie and those in power and the Social Democrats wished to emulate it, precisely in order to signal the attainment of power. Kritisk Revy was (to a degree) of the opinion, that the Social Democrats should in fact advocate the use of functionalism as a component in the fight for an independent working class culture. This came to nothing but later in the 1930's there was a change and the Social Democrats began to look positively upon functionalism. All the same, in the first instance, it was the bourgeoisie that adopted the new style. For workers some of the new buildings were simply too expensive but in general they were not enamoured with the style. However, this attitude gradually changed with time as the workers' social and economic position improved in society.

Jan Dahl, cand mag i historie og dansk

Engskovbakken 175, 8541 Skødstrup

tlf. 86 87 96 11

email jandahl81@hotmail.com